

معرفی ده کتاب درباره مصر دوران اسلامی

• صفورا برومند

مصر سرزمینی است با تمدن باستانی و پیشینه تاریخی که نقش و تأثیر فرهنگ و هنر آن را در ادوار تاریخی گوناگون نمی‌توان نادیده گرفت. از این روست که در خصوص تاریخ، فرهنگ، هنر و دیگر جنبه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و مذهبی این سرزمین کهنسال تحقیقات متعددی به عمل آمده است و بسیاری از مؤسسات مصرشناسی در سراسر جهان در این امر سهیم بوده‌اند. اگرچه بخش قابل توجهی از این تحقیقات به قرون معاصر تعلق دارد، فهرست‌های موجود از کتاب‌های خطی و رسایل مرتبط با مصر در دوران اسلامی، از توجه به پژوهش در خصوص این سرزمین در قرون گذشته، حکایت می‌کند.

از جمله کتاب‌ها و رسایل مهم درباره مصر دوران اسلامی، به مجموعه غنی و متنوعی از تألیفات درباره شهرها و اماکن مصر می‌توان اشاره کرد. قدیم‌ترین این کتاب‌ها و رسایل در حدود قرن سوم هجری / نهم میلادی تدوین شده است. در این دوران علاوه بر تدوین کتاب‌هایی در عرصه جغرافیای نجومی و عمومی، شاخه جدیدی در ثبت موضوعات جغرافیایی در سرزمین‌های اسلامی به وجود آمد که محققان تاریخ اسلام از آن با عنوان «جغرافیای اقلیمی» یاد کرده‌اند. اما از آن جاکه مطالب مندرج در این کتاب‌ها بیشتر به تاریخ یا به ذکر روایات گذشته و فضایل هر منطقه یا شهر محدود می‌شود، این گونه تألیفات را در حوزه کتاب‌های تاریخ محلی نیز می‌توان بررسی کرد.

در قرون نخستین اسلامی این آثار که مطالب مندرج در آن‌ها به توصیف شهرها، محله‌ها و برخی خصوصیات یک سرزمین اخصوص داشت، الخطوط نامیده می‌شد. گفتنی است. تعداد قابل توجهی از کتاب‌های الخطوط درباره مصر و شهرهای آن موجود است که از حدود قرن سوم تا سیزدهم هجری / نهم تا نوزدهم میلادی تألیف شده‌اند.

با توجه به این که بخشی از مطالعات محققان و مورخان ایران در دو حوزه پژوهشی «تاریخ اسلام» و «فرهنگ و تمدن اسلامی» صورت می‌گیرد، به طور طبیعی بخشی از این مطالعات به بررسی مصر در دوران اسلامی مرتبط می‌شود. از این رو، در مقاله حاضر ده کتاب از مجموعه تألیفات مرتبط با شهرهای مصر در دوران اسلامی معرفی می‌شود. برخی از این تألیفات جزو کتاب‌های الخطوط و برخی دیگر در زمرة تاریخ عمومی یا جغرافیای اقلیمی مصر به شمار می‌روند که بخشی از مطالب آن‌ها به معرفی شهرهای مصر اختصاص دارد. این ده کتاب شامل تألیفات مورخان، جغرافی دانان یا کاتبان مصری است که از قرن سوم تا دهم هجری / نهم تا پانزدهم میلادی درباره مصر و شهرهای آن مطالبی تدوین کرده‌اند. معرفی کتاب‌های مورد بحث در این مقاله به ترتیب تقدم زمان تالیف، یعنی از قرن سوم تا دهم هجری / نهم تا پانزدهم میلادی و با توجه به شرح حال مؤلفان آن‌ها، تنظیم شده‌اند.

شیوه اسکان در جیزه،^۶ اسکندریه، بازارسازی و گسترش مسجد جامع^۷ و زمین هایی را ذکر می کند که در دوران معاویه خریداری و اقطاع داده شدند.^۸

- جزء چهارم: تنظیم اداره مصر در دوران حکومت عمر و بن عاص و عبدالله بن سعد بن ابی سرح، فتح فیوم، برقه، طرابلس، نوبه و برخی از نواحی شمال افریقا، فتح اسکندریه و مطالبی در فضایل مصر از صدر اسلام تا مرگ عمر و بن عاص.

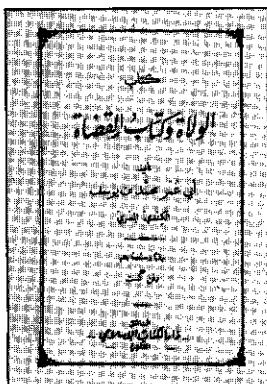
- جزء پنجم: فتح شمال آفریقا و اسپانیا تا سال ۱۲۷

- جزء ششم: قضات مصر تا سال ۲۴۶

- جزء هفتم: احادیثی که اهل مصر از اصحاب پیامبر (ص) روایت کرده اند.

گفتگی است برخی مورخان مسلمان پس از ابن عبدالحكم، مانند الکندي (د. ۹۵۰/۳۵۰)، ابن زولاقي (د. ۹۶۸) والقضاعي (د. ۴۵۴/۱۰۶۲) نيز از کتاب وی نقل قول کرده اند.^۹

۲- کتاب الولاه و کتاب القضاة

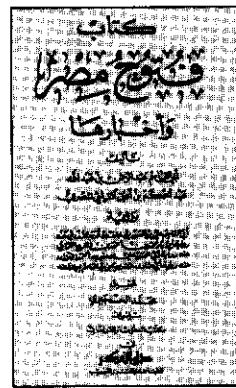
ابو عمر محمد بن یوسف معروف به «الکندي مصری» به سال ۸۹۶/۲۸۳ در فسطاط متولد شد.^{۱۰} وی در علم حدیث و نسب شناسی مهارت داشت. الکندي احتمالاً در تاریخ دوم تا هشتم ماه رمضان سال ۹۶۱/۳۵ درگذشته است.^{۱۱}

کتاب الولاه و کتاب القضاة مشتمل بر فهرست اسامی امراء و قاضیان مصر در دوره عباسی، طلونی و اخشیدی است. در این کتاب برخی خطوط و اماکن فسطاط هم معرفی شده اند.

۳- اخبار مصر فی سنین (۴۱۵-۴۱۵ هـ. ق)

امیر مختار عزالملک ابو عبید الله بن احمد کاتب مسجحی در دهم ربیع سال ۳۶۶ در مصر متولد شد. وی در سال ۳۹۸ به خدمت خلیفة

۱- کتاب فتوح مصر و اخبارها^{۱۲}

ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله بن عبدالحكم معروف به «ابن عبدالحكم» به سال ۱۸۷/۸۰۳ در فسطاط متولد شد و به تحصیل حدیث و فقه پرداخت و در صدد تدوین تاریخ، به ویره تاریخ مصر برآمد.^{۱۳} ابن عبدالحكم در محرم سال ۲۵۷ درگذشت.^{۱۴}

کتاب فتوح مصر و اخبارهان خستین کتاب در خصوص فتوحات اسلامی در مصر و سرزمین های غرب خلافت، شمال آفریقا و اندلس از مورخی مسلمان است و ابن عبدالحكم را می توان از نخستین مورخان مصری در دوران اسلامی به شمار آورد.

کتاب فتوح مصر و اخبارها مشتمل بر هفت جزء به شرح زیر است:

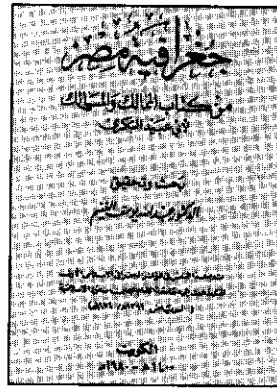
- جزء اول: فضایل مصر و تاریخ آن از ابتدای خلت - اشاره به بنی اسرائیل، تاریخ پادشاهان و ملکه های قدیم مصر، حکام بیزانسی و ایرانی و چگونگی برپایی شهر اسکندریه - تفتح مسلمین.

- جزء دوم: توصیف چگونگی لشکر کشی مسلمین به مصر به رهبری عمرو بن عاص.

- جزء سوم: در چگونگی اسکان مسلمین در فسطاط و جیزه، ابن عبدالحكم در جزء سوم که با عنوان «الخطط» آغاز می شود، به داستانی در خصوص چگونگی استقرار مسلمین در فسطاط اشاره می کند. وی این داستان را از عثمان بن صالح شنیده است. برطبق این داستان، پس از ورود مسلمین به اسکندریه، طبق فرمانی از عمر بن خطاب مبنی بر این که بین سپاهیان مسلمین در مصر و عربستان نباید رود یاد ریایی باشد، عمرو بن عاص مقرر مسلمین را از اسکندریه به فسطاط منتقل می کند. بدین ترتیب، در فسطاط مسجد و بازاری برپا می شود.^{۱۵} وی سپس به ذکر دقیق چگونگی اسکان قریش و انصار در این محل و اطراف مسجد جامع و دیگر نواحی مجاور این منطقه می پردازد.^{۱۶} هم چنین، ابن عبدالحكم

در قرون نخستین
اسلامی، آثاری که
مطلوب مندرج در آن ها
به توصیف شهرها،
 محله ها و برخی
خصوصیات یک
سرزمین اختصاص
داشت، «الخطط»
نامیده می شد

۴- کتاب المسالک والممالک

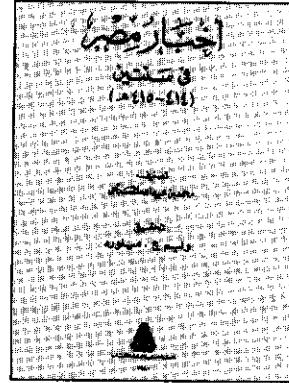
کتاب «فتح مصر و اخبارها» نخستین کتاب در خصوص فتوحات اسلامی در مصر و سرزمین‌های غرب خلافت، شمال آفریقا و اندلس از مورخ مسلمان است

ابو عبید بکری (د. ۴۸۷ / ۱۰۹۴) از جغرافی دانان و فضلای معروف اندلس در قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی است. برخی معتقدند بکری هیچ گاه از شبهه جزیره ایران خارج نشده و بیشتر عمر خود را وقف جغرافیا کرده است. المسالک و الممالک و معجم ما استعجم از آثار او به شمار می‌روند.

مهم‌ترین کتاب بکری، المسالک و الممالک است. از کتاب المسالک و الممالک بکری نسخه کاملی در دست نیست و تنها دوازده نسخه با حجم متفاوت به دست رسیده است. حجمی ترین آن‌ها بخش شمال آفریقا - مصر غربی - است که بارون دیسلان بانام المغرب فی ذکر بلاد افریقیه و المغرب به سال ۱۲۷۴ / ۱۸۵۷ منتشر کرده است. بخش‌های دیگران از جمله اندلس و جزیره العرب نیز در سال‌های بعد چاپ شده‌اند.^{۱۶}

این کتاب به شیوه متدالو روزگار قدمیم به عنوان راهنمایی برای مسافت زمینی و دریایی تأثیف شده است و برآورده از مسافت به دست می‌دهد. توصیف بکری از نواحی جغرافیایی، از جمله سواحل و شهرها بسیار دقیق است. کتاب او برای آشنایی با اوضاع سیاسی، تاریخی، اجتماعی مصر در قرن پنجم هجری مفید است. مبحث جغرافیایی مصر بکری را می‌توان به دو بخش اصلی یعنی مصر قدیم و مصر اسلامی تقسیم کرد.

بکری در مبحث مصر قدیم به تاریخ مصر و پادشاهان آن اشاره می‌کند و به معرفی نیل، معابد و اهرام می‌پردازد. بخش قابل توجهی از اطلاعات در مبحث مصر قدیم، به ویژه در خصوص وصف مصر، رود نیل، ترعرعه‌های آن و عید غطاس، برگرفته از دو کتاب مرجو الذهب نوشته مسعودی^{۱۷} و عجائب الدنيا اثر ابوالإهیم ابن وصیف شاه است.^{۱۸} بکری در این بخش متذکر می‌شود پس از آن که مسلمانان مصر را فتح کرده‌اند، در صدد شناخت آثار فرعونی و کتبیه‌های

فاطمی الحاکم یامر الله درآمد. به عنوان حاکم نظامی قیس و ناحیه صعید انتخاب شد و مدتها نیز به ریاست دیوان ترتیب برگزیده شد. به طور کلی بخش عمده‌ای از زندگی مسیحی به انجام امور حکومتی و مراسله و گفتگو با ادبیان و نویسنده‌گان هم عصر خویش اختصاص داشته است. آثار اوی بالغ بررسی و یک‌اثراست.^{۱۹}

اخبار مصر از آثار ممهم مسیحی است.^{۲۰} این کتاب گزارش جامعی است از مصر در عهد فاطمیان که در دیگر منابع با عنوانی چون کتاب تاریخ، تاریخ المسیحی، تاریخ الكبير، التاریخ الجلیل، تاریخ مصر یا تاریخ المغاربة و مصر ذکر شده است.^{۲۱}

در برخی آثاری که پس از مسیحی درباره مصر تألیف شده از جمله کتاب الخطاط مقریزی، بدین کتاب استناد شده است. متن اصلی کتاب شامل تاریخ مصر و فاطمیان از سلطنت العزیز در ۳۶۵ تا دوره الحاکم و چهار سال سلطنت الظاهر به سال ۴۱۵ است.

این دوران مشتمل بر پنجاه سال است. بی‌شک متن کامل این کتاب شامل برخی مستندات اولیه در خصوص چهار خلیفه اولیه فاطمی از سال ۲۹۶ است که در حدود ۱۳۰۰ صفحه را دربرمی‌گیرد. اما در نسخه موجود تنها نوزده ماه - که هشت ماه آن در دست نیست - شامل وقایع سال‌های ۴۱۴ تا ۴۱۵ (بخشی از دوران حکومت الظاهر) بررسی شده است.^{۲۲} این بخش جزء چهلم کتاب را دربردارد. به طور کلی با مطالعه این بخش از کتاب اخبار مصر مسیحی می‌توان با گوشه‌ای از تاریخ مصر، اوضاع و احوال برخی شهرها و مناطق آن از جمله اسوان، اسکندریه، جیزه، دمیاط، صعید، المعافر، الفیوم و قاهره در آغاز قرن پنجم هجری قمری آشنا شد.

در بخش‌هایی از این کتاب نیز گزیده‌ای از اشعار شاعران معاصر نویسنده و برخی متوفی که در پاسخ به این اشعار نگاشته شده‌اند، موجود است و بدین ترتیب خواننده با برخی شاعران قرن چهارم هجری قمری و سیک‌آن‌ها آشنا می‌شود.

الکندی البغدادی التحوى و عماد الدین الکاتب آشناشد. بغدادی با آثار ارس طو و جالیوس نیز آشنا بود. در وصف مقام علمی بغدادی در کتاب عيون الائمه فی طبقات الائمه، ازوی به عنوان فردی متمایز در عالم نحو زبان عربی و عارفی عالم به کلام و طب یاد شده است. بغدادی دوباره مصر سفر و دو کتاب به نام های «الافاده و الاعتبار فی الامور المشاهدة» و «الحوادث المعاينة بارض مصر» و «اخبار مصر الكبيره» را درباره این سرزمین تالیف کرد. وی در سال ٦٢٩ در شهر بغداد درگذشت.^۴

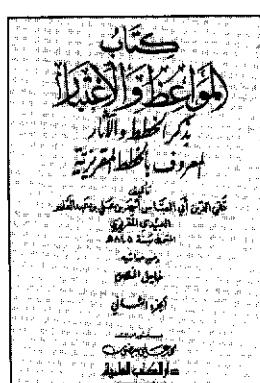
عبداللطیف بغدادی تأییف الافاده و الاعتبار فی الامور المشاهدة و الحوادث المعاينة بارض مصر از دو میں سفر خود به مصر و حدود سال ٦٠٠ در قاهره آغاز کرد و به سال ٦٠٣ در بیت المقدس به پایان رساند. این کتاب بارها در مصر و اروپا به چاپ رسیده است و از جمله نخستین و مهم ترین آثار در آشنایی اروپاییان با تأییفات چنگیانی مسلمین در قرن هجدهم و نوزدهم میلادی به شمار می رود.^۵

آن گونه که عبداللطیف بغدادی در دیباچه کتاب خود می نویسد، این کتاب شامل حوادث و آثار مصر است که برخی یا تمام آن ها در کتاب های گذشتگان موجود بوده است. این مطالب به طور کلی در دو مقاله (گفتار) جمع شده است و به الملك العادل - برادر ویکی از جاشینان صلاح الدین ایوبی - تقدیم شده است. مندرجات این دو گفتار به شرح زیر است:

گفتار اول در شش فصل درباره خصوصیات مصر، گیاهان، حیوانات و آثار باستانی آن.

گفتار دوم در سه فصل درباره نیل و حوادث سال های ٥٩٨ و ٥٩٧^۶. عبداللطیف در تدوین فصل های کتاب الافاده شهرها و نواحی مصريون اخمييم، اسکندرية، جيذه، دمياط، صعيد، فسطاط و قاهره را معرفی می کند.

۶- کتاب الماعظ و الاعتبار ذکر الخطوط و الکلار معروف بالخطوط

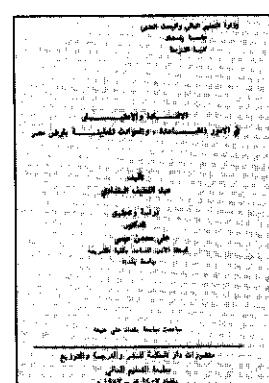
موجود در اهرام برآمدند. وی ناحیه فیوم را معرفی و شیوه زراعت مصریان را توصیف می کند. بکری سپس به معرفی معابد مصر قدیم و تلاش خلفا برای کشف آن چه در این معابد موجود بوده می پردازد. وی هم چنین تاریخ مصر را از زمان طوفان نوح ذکر می کند.^۷

بخشن مصر اسلامی این کتاب شامل مطالعی درباره فتح مصر، شهرستان ها و مسافتات بین آنها و شهرهای معروف، اسکندریه، ویژگی منار الیوم و ارتفاع آن است. بکری مبحث فتح مصر را با نقل قول ابن عبدالحق، مؤلف کتاب فتوح مصر و اخباره آغاز می کند^۸ و در برخی موارد مطالع کتاب ابن عبدالحق را به صورت خلاصه یا با برخی تفاوت های جمله حذف روایات مشابه، ذکر می کند.^۹

سپس همانند کتاب این عبدالحق محل استقرار مسلمین را در سرزمین های مفتوحه مصر، به اختصار توضیح می دهد.^{۱۰} به براپایی مسجد شهر فسطاط، چگونگی توسعه آن و بنای دیگر مساجد مصر نیز اشاره می کند و از برخی بازارچه ها و حمام هایی نام می برد که پس از ورود مسلمین برپا شدند.^{۱۱}

بکری در بخش بعدی، شهرستان های مصر را نام می برد و بدین ترتیب خواننده با شیوه تقسیم بندی ایالات مصر در آن ایام آشنا می شود.^{۱۲} کتاب مسالک و ممالک بکری را می توان یکی از منابع مفید در شناخت شهرهای مصر در قرن پنجم هجری قمری / یازدهم میلادی به شمار آورد.

۵- الافادة و الاعتبار فی الامور المشاهدة و الحوادث المعاينة بارض مصر

عبداللطیف بغدادی یا موفق الدین ابو محمد عبداللطیف بن یوسف، به سال ٥٥٧/ ١١٦٢ در بغداد متولد شد. وی به «بغدادی» یا «بغدادی» معروف بود.^{۱۳} بغدادی با علوم اسلامی زمان خویش از جمله ادب و کیمیا آشنا بود. مدتی در موصل اقام اقتضی و آثاری تألیف کرد. به دمشق رفت و با برخی علمای آن عصر از جمله جمال الدین عبداللطیف،

**کتاب «المسالک و
الممالک»** بکری به شیوه
متداول روزگار قدیم به
عنوان راهنمایی برای
مسافرت زمینی و
دربایی تأثیف شده است
و برآورده از مسافتات به
دست می دهد

► زندگی اجتماعی در
قاهره، حدود قرن هشتم و
نهم هـ. ق.

**کتاب «الافادة و
الاعتبار...» نوشته
عبداللطیف بغدادی، از جمله
نخستین و مهم ترین آثار در
آشنایی اروپاییان با تأثیفات
جغرافیایی مسلمین در قرن
هجدهم و نوزدهم میلادی به
شمار می‌رود**

است که بال‌های مرا پرورانده است و آشیانه
مقاصد من است.^{۳۴}

مجلد نخست این کتاب با مباحثی چون
هیئت افلاک و موضع اقالیم و محل مصدر در
این اقلام هفتگانه آغاز می‌شود. سپس مؤلف
به ذکر حدود مصر، وجه تسمیه آن، فضائل و
عجایب مصر، گنجینه‌های مدفون در این
سرزمین، اخلاق مردم آن و خصوصیات رود
نیل، خراج مصر، اهرام و دیگر مباحث مرتبط با
ساختمار جغرافیایی و اجتماعی این سرزمین
می‌پردازد.^{۳۵} این مباحث در آثار مورخان پیش از مقريزی نیز ذکر شده
است.

بخش قابل توجهی از مباحث مجلدات چهار گانه کتاب المعاوضة و
الاعتبار به معرفی شهرهای مصر و مختصات آن‌ها اختصاص دارد.
مقريزی در مجلد دوم کتاب پس از معرفی تاریخ قبط و آن‌چه بدان معروف
است، تاریخ فسطاط مصر پیش از اسلام، فتح مسلمین، وجه تسمیه آن،
امراء فسطاط و ساختمان‌های آن را توصیف می‌کند.^{۳۶} سپس شهر قاهره،
حدود آن،^{۳۷} بر پاسخین این شهر،^{۳۸} راهها و خیابان‌ها،^{۳۹} دروازه‌ها و
قصرهای^{۴۰} دارالضرب،^{۴۱} کتابخانه‌ها و دارالعلم^{۴۲} این شهر را ذکر می‌کند.
در مجلد سوم مباحثی چون خانه‌ها،^{۴۳} حمام‌ها^{۴۴} بازارها^{۴۵}
انبار کالا و^{۴۶} پل‌ها^{۴۷} معرفی شده است. و در مجلد چهارم مساجد
جامع،^{۴۸} مدارس،^{۴۹} بیمارستان‌ها،^{۵۰} مساجد،^{۵۱} خانقاوهای^{۵۲}
کاروانسراهای^{۵۳} راویه‌ها،^{۵۴} مشاهد،^{۵۵} کوشک‌ها،^{۵۶} کنیسه‌ها^{۵۷}
دیرها و کلیساها مسیحیان،^{۵۸} توصیف شده است.

کتاب الخططا مقريزی منبعی جامع و کامل در شناخت
جغرافیای تاریخی، تاریخ اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مصدر قرن
نهم هجری / پانزدهم به شمار می‌رود. از این رو، محمد عبدالله عنان،

**کتاب «الخططا» مقريزی
منبعی جامع و کامل در
شناخت جغرافیای
تاریخی، تاریخ اجتماعی،
سیاسی و اقتصادی مصدر
قرن نهم هجری به شمار
می‌رود.**

مقريزی کتاب المعاوضة والاعتبار ذکر الخطوط والآثار را در چهار
جلد و به قولی از حدود سال ۸۲۰ یا ۸۴۳ تا ۱۴۲۲ یا ۱۴۳۹^{۴۰} تا ۱۴۴۱^{۴۱} معرف
جلد و به قولی از حدود سال ۸۲۰ یا ۸۴۳ تا ۱۴۲۲ یا ۱۴۳۹^{۴۰} تا ۱۴۴۱^{۴۱} در علوم
معروف به «مقريزی» به سال ۷۶۶ / ۱۳۶۴ در
قاهره متولد شد. وی مطالعات خود را در علوم
شریعت آغاز کرد. این خلدون از جمله استادیوی بود.
مدتی در قاهره عهده دار منصب قضاؤ احتساب بود.
و در دمشق به تدریس و انجام امور واقف پرداخت.
مقريزی پس از بازگشت به قاهره نگارش تاریخ
پرداخت و آثاری درباره تاریخ مصدر دوره خلفای
فاطمی و ممالیک تدوین کرد و سرانجام در سال
۱۴۴۱ در قاهره درگذشت.^{۴۲}

مقريزی سپس در توصیف علت توجه به مصر و نگارش کتابی در
این خصوص، می‌نویسد:
«ومصر که مولد من و جولانگاه همگنان و مجمع مردم و آرامگاه
عشیره و یاران و موطن بستگان خاص و عام من است و عرصه‌ای

المقريزی

تقی الدین احمد بن علی بن عبدالقدیر بن محمد
معروف به «مقريزی» به سال ۷۶۶ / ۱۳۶۴ در
قاهره متولد شد. وی مطالعات خود را در علوم
شریعت آغاز کرد. این خلدون از جمله استادیوی بود.
مدتی در قاهره عهده دار منصب قضاؤ احتساب بود.
و در دمشق به تدریس و انجام امور واقف پرداخت.
مقريزی پس از بازگشت به قاهره نگارش تاریخ
پرداخت و آثاری درباره تاریخ مصدر دوره خلفای
فاطمی و ممالیک تدوین کرد و سرانجام در سال
۱۴۴۱ در قاهره درگذشت.^{۴۲}

مقريزی کتاب المعاوضة والاعتبار ذکر الخطوط والآثار را در چهار
جلد و به قولی از حدود سال ۸۲۰ یا ۸۴۳ تا ۱۴۲۲ یا ۱۴۳۹^{۴۰} تا ۱۴۴۱^{۴۱} معرف
جلد و به قولی از حدود سال ۸۲۰ یا ۸۴۳ تا ۱۴۲۲ یا ۱۴۳۹^{۴۰} تا ۱۴۴۱^{۴۱} در علوم
معروف به «مقريزی» به سال ۷۶۶ / ۱۳۶۴ در
قاهره متولد شد. وی مطالعات خود را در علوم
شریعت آغاز کرد. این خلدون از جمله استادیوی بود.
مدتی در قاهره عهده دار منصب قضاؤ احتساب بود.
و در دمشق به تدریس و انجام امور واقف پرداخت.
مقريزی پس از بازگشت به قاهره نگارش تاریخ
پرداخت و آثاری درباره تاریخ مصدر دوره خلفای
فاطمی و ممالیک تدوین کرد و سرانجام در سال
۱۴۴۱ در قاهره درگذشت.^{۴۲}

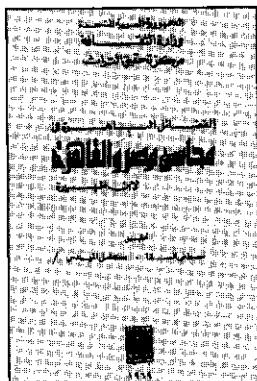
مقريزی سپس در توصیف علت توجه به مصر و نگارش کتابی در
این خصوص، می‌نویسد:
«ومصر که مولد من و جولانگاه همگنان و مجمع مردم و آرامگاه
عشیره و یاران و موطن بستگان خاص و عام من است و عرصه‌ای

فی ملوك مصر و القاهره در تاريخ مصر است. این کتاب مشتمل بر شانزده جلد درباره تاريخ مصر از فتح آن تا زمان مؤلف است. ابن تفری بردنی جلد نخست کتاب خود را با مرح و ثنای خداوند و پیامبر (ص) آغاز می‌کند و در نخستین فصل به نقل از ابن عبدالحکم به ذکر فتح مصر می‌پردازد.^{۶۱} سپس آن چه در فصل مصر بیان شده است رابه نقل از الکندی توصیف می‌کند.^{۶۲}

معرفی نیل و خصوصیات آن،^{۶۳} اهرام مصر و عجایب این سرزمین^{۶۴} محسن مصر و خراج آن،^{۶۵} و جه تسمیه^{۶۶} اسامی صحابه‌ای که به مصر آمدند،^{۶۷} اشعاری در وصف مصر^{۶۸} خلیج‌های مصر،^{۶۹} حکمرانان مصر در دوران قبل و پس از ورود اسلام تا ولایت حمید بن قحطیه^{۷۰} از دیگر مباحث این کتاب است. بدیهی است، ابن تغیری بردنی ضمن بیان این موضوعات به شهرهای مصر و خصوصیات آن به صورت پراکنده و غیر مستقیم نیز اشاره می‌کند. بنابراین برای آشنایی بیشتر با موقعیت شهرهای مصر در قرن نهم / پانزدهم مجلدات شانزده گانه این کتاب را می‌توان مطالعه کرد.

ابن تغیری بردنی در تأثیف این کتاب از متابع بیشین سود جسته است. به طور مثال در بخش فتح مصر از کتاب فتح مصر ابن عبدالحکم، در بیان فضایل مصر از کتاب ابن زولا و الکندی و در خصوص طولونیان از کتاب ویفات الاعیان ابن خلکان، خطوط قصاعی و اخبار مصر مسیحی، اقتباس کرده است.

۸- الفضائل الباهرة في محسن مصر و القاهره

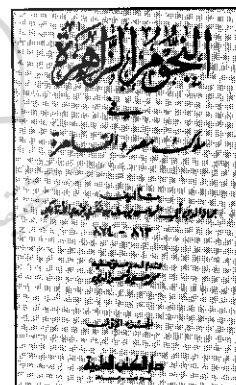

برخی محققان این کتاب را به این ظهیره از خاندان بنی محزوم نسبت می‌دهند. از زندگی مؤلف اصلی این کتاب در متابع متقدم اطلاعی در دست نیست.^{۷۱} برخی تاریخ تولدی را سال ۱۴۱۷/۸۲۰ در قدس می‌دانند و چنین می‌نویسند که این ظهیره در ۱۴۳۹/۸۴۳ به قاهره رفت و به سال ۱۴۸۳/۸۸۸ درگذشته است.^{۷۲} اما کامل المهدس،

از محققان تاریخ مصر، معتقد است مقریزی اگرچه نخستین مبدع تاریخ خطوط نیست، بی‌شك بزرگ ترین آنان است.^{۷۳}

مقریزی در تأثیف بخش‌های آغازین و برخی دیگر فصول این کتاب از آثار مورخان پیشین اقتباس کرده است. به طور مثال در ذکر فتح مصر و تاریخ پیش از اسلام آن از ابن عبدالحکم، ابن یونس، مسعودی و ابن وسیف شاه، در ذکر اخبار فسطاط و کندی و ابن زولا، در وصف نیل و دیگر موضوعات جغرافیایی از مسعودی، در تاریخ دولت فاطمی از ابن زولا، المسبحی، ابن المأمون و الجوانی و در ذکر اخبار مصر و قاهره از قاضی الفاضل، ابن عبدالظاهر و ابن المتوج اقتباس کرده است. بدین ترتیب مقریزی در تأثیف این کتاب از متابع قرن سوم تا هشتم هجری قمری سود جسته است.

۷- النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهره

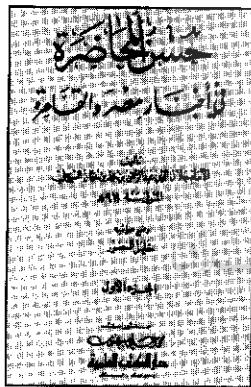
ابوالمحاسن یوسف بن تغیری بردنی الاتابکی الرومی مورخ مسلمان و کوچک‌ترین فرزند تغیری بردنی (د. هـ. ق) از اتابکان سپاه مصر و نایب شام، حدود سال ۸۱۱ در قاهره متولد شد. ابن تغیری بردنی نزد اساتید مصر به فraigیری فقه، نحو، صرف، ادب و شرح عقاید پرداخت. بسیاری از دانشمندان هم عصر ابن تغیری بردنی برای وی اجازه نوشتن داشتند. وی در موسیقی، فنون جنگی و چوگان مهارت داشت. برخی دیانت و خوبی‌شن داری، خوش مشربی و حشمت وی را ستوده‌اند و برخی وی را به تحریف و تکرارهای بی‌جامتمهم کرده‌اند. برخی نیز ابن تغیری بردنی را فردی متعصب در تاریخ نویسی می‌دانند.^{۷۴} ابن تغیری بردنی صاحب آثاری درباره تاریخ صدر اسلام، احوال ملوک مصر، شرح حال دانشمندان، ادبیان، مورخان، هنرمندان مصر و دیگر سرزمین‌های اسلامی و برخی حکام اروپا بوده است. او در سال ۱۴۶۹/۸۷۴ درگذشت.^{۷۵} از مهم‌ترین آثار تاریخی این تغیری بردنی کتاب النجوم الزاهرة

ابن تغیری بردنی صاحب
آثاری درباره تاریخ صدر
اسلام، احوال ملوک
مصر، شرح حال
دانشمندان، ادبیان،
مورخان و هنرمندان
مصر و دیگر
سرزمین‌های اسلامی و
برخی حکام اروپا بوده
است

الموازنة بین مصر و بغداد اشاره کرد. شایان ذکر است که امروزه از کتاب خطط مصر این زولاق اثری در دست نیست.

در فصل های پایانی کتاب، می توان با برخی خصوصیات مصر چون جمعیت، منازل و مدارس، خیابان ها و بازارها، جامع الأزهر، کیفیت حمام ها، وجود مقابر بزرگان و علمای مذهبی و صحابه، قدمت کاخ های مصر، اسمامی و آثار شاعران و نویسندهای که مصر را توصیف کرده اند، آشنا شد. شایان ذکر است که برخی از نویسندهای خطط و تاریخ مصر اسلامی مانند سیوطی در حسن المحاضرة، علی مبارک در الخطوط التوفیقية و محمد مرزی در القاموس الجغرافی از کتاب ابن ظهیره اقتباس کرده اند.

٩- حسن المحاضرة فی اخبار مصر و القاهرة

عبدالرحمن بن الکمال ابی یکر بن محمود سیوطی در ماه ربیع سال ١٤٤٥ / ٨٤٩ در قاهره متولد شد و به قولی در روز پنج شنبه نهم ماه جمادی الاول سال ٩١١ / ١٥٠٥ در گذشت و در کنار خانقاہ قوصون به خاک سپرده شد. نیاکان وی از اهل حکومت و تجارت بوده و مدارسی در مصر تأسیس کرده بودند. وی در دوران کودکی از حافظان قرآن بود. در بسیاری از علوم مانند تفسیر، حدیث، فقه، نحو، معانی، بیان، بدیع، اصول فقه، جدل، تصریف، انشاء و طب تحریر داشت. سیوطی به سرزمین هایی چون شام، حجاز، یمن، هند و مغرب سفر کرد و از رجال مورد توجه عهد خویش بود. سیوطی تأثیفات بسیار داشت. حدود سیصد کتاب را به وی نسبت می دهند.

سیوطی کتاب حسن المحاضرة فی اخبار مصر و القاهرة را در دو جلد تألیف کرده است. وی در مقدمه کتاب خود پس از حمد و ثنای خداوند، سلام بر پیغمبر (ص) و ذکر نام کتاب، فهرستی از منابع مورد استفاده، شامل سی و یک کتاب، معرفی می کند. سیوطی سپس مانند مورخان پیش از خود به ذکر برخی مطالب خاص در مورد اهمیت

مصحح الفضائل الباهرة فی محاسن مصر والقاهرة مؤلف آن رافردی از خاندان ابن ظهیره و متعلق به قرن نهم هجری قمری می داند و نگارش این کتاب را با تردید به ابوطیب محب الدین ابن ظهیره (د. ٨٨٥ / ١٤٨٠) یا ابواسحق برهان الدین ابراهیم بن علی بن محمد بن حسین بن علی بن عطیة بن ظهیره (د. ٨٩١ / ١٤٨٦) نسبت می دهد و معتقد است احتمالاً وقایع مصر در سال ١٥٧٤ / ٩٨٢ که در این کتاب ذکر شده است. پس از مرگ مؤلف و از سوی اعضای خانواده او اضافه شده است.^{٧٣}

کتاب مشتمل بر یک مقدمه، نوزده فصل درباره تاریخ، محدوده جغرافیایی، شهرستان ها، فضایل، دانشمندان و بزرگان مصر، یک خاتمه شامل مطالبی به نظم و نثر در وصف مصر، نیل، محاسن تغیریحگاه ها، کاخ ها، مناظر، باغ ها و دریاها^{٧٤} است.

ابن ظهیره در برخی موارد هر گاه از کتاب گذشتگان استفاده کرده است، نام مؤلف آن را ذکر می کند و بدین ترتیب می توان با برخی منابع که ابن ظهیره در تألیف کتاب از آن ها استفاده کرده است، آشنا شد. به طور مثال ابن ظهیره در فصل ذکر مبدأ مصر و آغاز کار آن، از نقل قول قضاوعی^{٧٥} از ابن نهیه^{٧٦} مبنی بر چگونگی اسکان بیرون بن حام بن نوح (ع) در مصر حکایت می کند.^{٧٧} شایان ذکر است، از کتاب خطط امصار اثر قضاوعی امروزه اثری در دست نیست و بدین سبب نقل قول ابن ظهیره از وی بسیار حائز اهمیت است. مؤلف در ذکر تعداد شهرستان ها و قریه های مصر نیز از آمارهای مندرج در کتاب های این عبدالحکم و مقریزی نقل قول می کند.^{٧٨} مبحث پادشاهان مصر را با نقل قول هایی از سبیط ابن جوزی^{٧٩}، ابن زولاق^{٨٠} و مسعودی آغاز می کند و در معرفی شهرستان های معروف مصر در وصف، سیوط به نقل قول الکندي و ابن حوقل اشاره می کند.^{٨١}

با بررسی فصل های مختلف این کتاب می توان با ایالات، شهرها و محلات مصر و پیشینه آن ها در قرن دهم هجری آشنا شد.^{٨٢} این کتاب شامل فهرست مختصراً است از محصولات، تولیدات و واحد پول مصر.^{٨٣} اعیاد مصر در قرن دهم هجری قمری،^{٨٤} میزان جذیه تبیین شده برای اقلیت های مذهبی مصر و وضعیت برخی کنیسه ها،^{٨٥} آیات قرآنی، احادیث پیامبران (ع)، صحابه و سخنان والیان در مورد مصر، پیامبران، دانشمندان و پادشاهانی که در این سرزمین متولد شده اند،^{٨٦} فتح مصر،^{٨٧} حدود و تغور مصر در قرن دهم هجری،^{٨٨} مهم ترین مساجد مصر و تقسیم بندی خاص آن ها^{٨٩} بقاع شریفه مصر و تاریخ چه آن ها،^{٩٠} موقعیت جغرافیایی و وضعیت آب و هوای مصر،^{٩١} میزان خراج مصر در قبیل و بعد از ورود مسلمین تازمان حیات مؤلف از دیگر مباحث این کتاب است.^{٩٢}

از ویزگی های کتاب الفضائل الباهرة فی محاسن مصر والقاهرة می توان به فصل خلاصه ای از متن کتاب این زولاق مصری^{٩٣} به نام

مورد سرزمین‌های مجاور مصر، اسمی حکام آن‌ها و نمایندگانی است که بین مصر و ممالکی چون هند، ترکیه، اروپا، شمال آفریقا و حبشه ره و بدله‌اند. از مهم‌ترین بخش‌های کتاب، رخدادهای هم‌عصر زندگی مؤلف است.

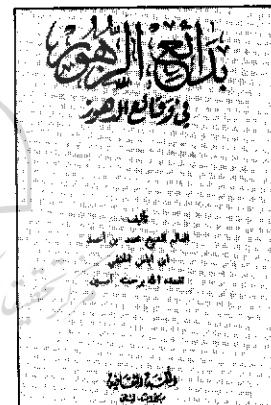
در قسم نخست این کتاب که در برخی نسخه‌های موجود جزء چهارم کتاب به شمار می‌رود^{۱۲} اخبار مصر، آن چه در قرآن کریم و احادیث نبوی و گفتار علماء و شعراء در باب این سرزمین آمده است، تقسیمات جغرافیایی، داستان‌های مرتبط با مصر، تاریخ سیاسی این سرزمین از دوران فراعنه و قبطیان، والیان مصر در عصر خلفای راشدین، امویان، عباسیان، طولانیان، اخشیدیان، فاطمیان، ایوبیان، ممالیک تا زمان حکومت منصور محمد بن المظفر حاجی بن الناصر مهدمن قلاون، ذکر شده است.

ابن ایاس در مقدمه کتاب از سی و هفت کتاب نام می‌برد که برای تألیف بداعی الزهور استفاده کرده است.^{۱۳} اسمی این آثار در متن به چشم می‌خورد. ابن ایاس درین متون و به فراخور مطلب برخی اشعار شاعران را نیز ذکر می‌کند و بدین ترتیب با مطالعه این متون می‌توان با اسمی و آثار سیاری از شاعرانی که در خصوص مصر و تاریخ آن شعر سروده‌اند، آشنا شد. فصل‌های دیگر کتاب نیز مجموعه‌ای است از گفتار و نوشته‌های متقدمین در خصوص مصر که با مطالعه آن‌ها می‌توان ضمن کسب اطلاعات بیشتر از مصر در قرون گذشته، با اسمی و آثار متقدمانی آشنا شد که در مورد مصر تأثیراتی داشته‌اند.^{۱۴}

تاریخ و جغرافیای مصر می‌پردازد. از دیگر مطالب مدرج در این کتاب ذکر اسمی مشاهیر تابعین، مجتهدین، محدثین و مورخان است.

سیوطی در جلد دوم کتاب به ذکر امراءی مصر پس از ورود اسلام می‌پردازد و به موضوعاتی چون صلاح الدین ایوبی، ارتش مصر، رجال و دیوانیان و قضات مصر، مساجد جامع این سرزمین،^{۱۵} مدارس و خانقاوهای^{۱۶}، حوادث غریب، راه‌های مصر برای سفر حجج،^{۱۷} نیل و مزایای آن،^{۱۸} جزیره و خلیج مصر،^{۱۹} گیاهان و نباتات و درنهایت اشعاری که در خصوص مصر سروده شده است،^{۲۰} اشاره می‌کند. سیوطی ضمن ذکر مطالب فوق برخی شهرها و خصوصیات آن‌ها را نیز بیان می‌کند.

۱۰- بداعی الزهور فی وقایع الدهور

**كتاب «بداعي الزهور في وقایع الدهور» در
شناخت تاریخ مصر در
قرن نهم و دهم
هجری / پانزدهم و
شانزدهم میلادی، به
ویژه آشنایی با چگونگی
تصرف مصر به دست
عثمانی‌ها حائز اهمیت
است**

ابن ایاس یا ایاس ابوالبرکات محمد بن احمد بن ایاس ناصری حنفی در اول ربيع الآخر سال ۸۵۲ / ۹۰ ژوئن ۱۴۴۸ در مصر متولد شد. نیای پدری او فخری ایاس (د. ۸۵۳ هـ. ق. ۱۴۴۹ م.) از ممالیک سلطان ظاهر برقوق بود و در دولت الملک الناصر فرج به منصب دوازده (دیبری) منصوب شد.

ابن ایاس از سیوطی، به عنوان استاد خود - شیخنا - یاد کرد است. وی با دربار و امیران مصر ارتباط داشت و آنان را مدح کرده بادر سوگشان ۲ مرثیه سروده است. ابن ایاس آثاری در تاریخ اسلام تدوین کرد.^{۲۱} تاریخ مرگ وی به دقت مشخص نیست. از آن جاکه در کتاب بداعی الزهور تا رخدادهای ذی‌حججه ۹۲۸ / اکتبر ۱۵۲۲ را بیان کرده، بی‌گمان تا این تاریخ زنده بوده است.

كتاب بداعی الزهور فی وقایع الدهور در شناخت تاریخ مصر در قرن نهم و دهم هجری / پانزدهم و شانزدهم میلادی، به ویژه آشنایی با چگونگی تصرف مصر به دست عثمانی‌ها حائز اهمیت است. كتاب در شش مجلد با موضوع تاریخ مصر از آغاز روزگار باستان تا سال ۹۲۸ / ۱۵۲۲ تدوین شده است و در برگیرنده برخی اخبار در

- ۱- ابن عبدالحكم، ابن القاسم عبدالرحمن، کتاب فتوح مصر و اخبارها، تحقیق محمد الحجیری، الطبع الاولی، بیروت: درالفکر، ۱۴۱۶ هـ. ق. ۱۹۹۶ م.
- ۲- همان، ص. ۸.
- ۳- همان، ص. ۷.
- ۴- همان، صص ۱۸۲-۱۷۹.
- ۵- همان، صص ۲۲۲-۱۸۲.
- ۶- همان، صص ۲۳۲ و ۲۳۳.
- ۷- همان، صص ۲۳۷-۲۳۴.
- ۸- همان، صص ۲۴۵-۲۳۷.
- ۹- البکری، ابن عبید، جغرافیه مصر من کتاب المسالک و الممالک، بحث و تحقیق дکتور عبد الله یوسف الشنیم، الکویت: مکتبة دار العروبة للنشر والتوزیع، ۱۴۰۰ هـ. ق. ۱۹۸۰ م.
- ۱۰- الکندي، ابن عمر محمد بن یوسف، کتاب الولاة و کتاب القضاة، مهذبها و مصححها بقلم رونق کست، بیروت: مطبعة الا بالیسویین، ۱۹۰۸ م.
- نیز عنان، محمد عبدالله، مصر الاسلامیة و تاریخ الخطوط المصرية، قاهره، ۱۵۲۲ / ۹۲۸ تدوین شده است و در برگیرنده برخی اخبار در

- درجہان اسلامی، ترجمہ ابوالقاسم پاینده، تهران: ۱۳۷۹، صص ۱۳ و ۱۴.
- ۲۸- الافادة، ص ۶۲.
- ۲۹- برای آگاهی بیشتر از آثار و احوال مقریزی ر. ک: مصر الاسلامیة و تاریخ الخطط المصریة، صص ۵۰ و ۵۱.
- ۳۰- همان، صص ۵۲ و ۵۳.
- ۳۱- المقریزی، تقی الدین ابی العايس احمد، کتاب الموعاظ و الاعتبار بذکر الخطط و الاتّار المعروفة بالخطط المقریزیة، وضع حواشیه خلیل المنصورالجزء الاول، الطبیعه الاول، بیرون - لبنان: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۸هـ/ ۱۹۹۸م، ص ۵.
- ۳۲- همان جا.
- ۳۳- همان، صص ۵ و ۶.
- ۳۴- برای آگاهی بیشترر. ک به همان فصل اول تا ص ۲۴۱. برای کتاب مقریزی تقسیمات هفتگانه‌ای رادر نظر گرفته‌اند. ص ۱۰.
- ۳۵- خطط المقریزیه، الجزء الثانی، صص ۶۵-۶۵.
- ۳۶- همان، صص ۲۰۱ و ۲۰۲.
- ۳۷- همان، ص ۲۲۶.
- ۳۸- همان، صص ۲۳۳-۲۳۹.
- ۳۹- همان، صص ۲۴۶-۲۳۹.
- ۴۰- همان، صص ۲۸۶-۲۸۷.
- ۴۱- همان، صص ۳۵۶-۲۹۰.
- ۴۲- خطط المقریزیه، الجزء الثالث، ص ۹۷.
- ۴۳- همان، صص ۱۵۶-۱۴۵.
- ۴۴- همان، صص ۱۹۳-۱۶۷.
- ۴۵- همان، صص ۲۱۷-۲۰۵.
- ۴۶- همان، صص ۲۶۹-۲۵۹.
- ۴۷- خطط مقریزیه، الجزء الرابع، صص ۳-۱۴۶.
- ۴۸- همان، صص ۲۴۶-۱۹۹.
- ۴۹- همان، صص ۲۷۱-۲۶۶.
- ۵۰- همان، صص ۲۸۰-۲۷۲ و ۳۳۱-۳۴۳.
- ۵۱- همان، صص ۳۰۱-۲۸۰.
- ۵۲- همان، صص ۳۰۶-۳۰۲.
- ۵۳- همان، صص ۳۱۶-۳۰۷.
- ۵۴- همان، صص ۳۲۷-۳۱۶.
- ۵۵- همان، صص ۳۴۴-۳۴۳.
- ۵۶- همان، ص ۳۶۲.
- ۵۷- همان، صص ۴۳۸-۴۲۲.
- ۵۸- مصر الاسلامیة...، ص ۵۵.
- ۵۹- ابن تفری بردى، جمال الدین ابی المحاسن یوسف، النجوم الزاهره
- مکتبة الخانجی، ۱۳۸۸هـ/ ۱۹۶۹م، ص ۲۸.
- ۱۱- برای آگاهی بیشتر نگاه کنید: کتاب الولاة و کتاب القضاة، صص ۴ و ۵.
- ۱۲- المسیبی، محمد بن عبید الله، اخیل مصر فی سنتین (۴۱۴-۴۱۵هـ/ ۱۹۸۰-۱۹۸۱م)، تحقیق ولیمچ. میلوردمصر: الهیئة المصرية العامة للكتاب، صص ۷۷ و ۷۸.
- ۱۳- نام کامل کتاب به شرح زیر است:
- «اخبار مصر و فضائلها و طرائفها و غرائبها و مآبها من البقاع والآثار و سیر من حلها و حل غيرها من الولاة والامراء والائمة والخلفاء آباء المؤمنين صلوات الله عليهم وعليهم أجمعين»، همان، ص ۱۰.
- ۱۴- همان جا.
- ۱۵- همان، صص ۱۰ و ۱۱.
- ۱۶- چرافیة مصر من كتاب المسالك والممالك، صص ۶ و ۷.
- ۱۷- برای آگاهی مقایسه کنید با: مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب ترجمہ ابوالقاسم پاینده، ج ۲، ج ۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰، ص ۳۳۰-۳۳۵. مسعودی نخستین کسی است که از برپایی عید غطاس یادگرده است؛ چرافیة مصر من كتاب المسالك والممالك، ص ۱۱.
- ۱۸- چرافیة مصر من كتاب المسالك والممالك، صص ۹ و ۱۰. ابراهیم بن وصیف شاه معروف به الوصیفی مؤلف کتاب عجائب الدنيا در نیمه دوم قرن چهارم هجری قمری در احیم در صعید مصر می‌زیست، همان، ص ۱۵.
- ۱۹- همان، صص ۱۱ و ۱۶.
- ۲۰- همان، ص ۴۱ و نیز مقایسه کنید با «اماکان سنه ثمان عشره و قدم عمر رضی الله عنہ الجاید خلا به عمر و عاص و اکان قد دخل مصرفی الجاهلیة و دیارها و عرف احوالها فجعل يعظم عندہ امرها و یهون علیه فتحها حتی رکن لذلک عمر فعدله على اربعه الاف رجل کلهم من عک و یقال ثلثهم من غافق...».
- ۲۱- همان، صص ۴۱-۴۵.
- ۲۲- همان، صص ۴۷-۵۷.
- ۲۳- همان، صص ۵۶-۵۷.
- ۲۴- همان، صص ۵۸-۵۹.
- ۲۵- البغدادی، عبداللطیف، الافادة و الاعتبار فی الامور المشاهدة والحوادث المعاينة بالرض مصر، دراسته و تحقیق الدكتور علی محسن عیسی مال الله، بغداد: منشورات دارالحكمة للنشر والترجمة والتوزیع، ۱۴۰۷هـ/ ۱۹۸۷م. نیز برای آگاهی بیشتر از شرح حال مؤلف ر. ک: النجوم الزاهره ۷/۶ و مجله التراث الانسانیة، المجلد الاول الثاني، صص ۱۲۲-۱۱۶ سنة ۱۹۶۵؛ المجرد للنہجۃ الحدیث ۱/۱۷-۵۸ و ابن ابی اصیبیعه، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، تحقیق الدكتور نزار رضا، بیروت: دار مکتبة الحیاة، ۱۹۶۵م.
- ۲۶- الافادة و الاعتبار، صص ۲۰-۱۲.
- ۲۷- کراجکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ، تاریخ نوشتہ‌های چرافیلی

- ۸۳- همان، صص ۶۶-۵۳.
- ۸۴- همان، ص ۵۷.
- ۸۵- همان، صص ۵۹ و ۷۰.
- ۸۶- همان، صص ۹۲-۷۱.
- ۸۷- همان، صص ۱۰۰-۹۳.
- ۸۸- همان، صص ۱۰۱ و ۱۰۲.
- ۸۹- همان، صص ۱۰۷-۱۰۲.
- ۹۰- همان، صص ۱۰۹-۱۰۷.
- ۹۱- همان، صص ۱۲۰-۱۱۰.
- ۹۲- همان، صص ۱۳۱-۱۲۱.
- ۹۳- *الفضائل الباهرة في محسن مصر والقاهرة*، ص ۴۷؛ ابو محمد الحسن بن ابراهيم بن زولاقي مصريلشی (۳۰۶-۳۸۷ هـ.ق) فقيه، محدث و مورخ مصرى كه آثار او از منابع اصلی تاریخ قرن های نخستین اسلامی در مصر - دوره اخشیدی و فاطمی - و مأخذ مورخان پس از خود از جمله ياقوت حموی، ابن خلکان و ابن ظهیره بوده است. بیشتر آثار او جزء نسخه خطی ناقص، امروزه در دست نیست. تالیف کتاب های چون اتمام اخبار امراء مصر للکندي، ذیل اخبار قضاء مصر کندي، کتاب في خطط مصر و الموارد بين مصر و بغداد را به وی نسبت می دهدن. برای آگاهی بیشتر از زندگی و آثار او ر.ک: ابن زولاقي، دایرة المعارف اسلام، ج. ۳، ص ۳-۴۲۹.
- ۹۴- *السيوطى*، الامام جلال الدين عبدالرحمن، حسن المحاضرة في اخبار مصر والقاهرة، وضع حواشيه خليل المنصور، المجلد الاول، بيروت - لبنان: منشورات محمد على بيضوى، دارالكتب العلمية، ص ۹.
- ۹۵- همان، صص ۲۲۲-۲۰۵.
- ۹۶- همان، صص ۲۳۴-۲۲۳.
- ۹۷- همان، صص ۲۶۷-۲۶۶.
- ۹۸- همان، صص ۳۱۰-۲۸۹.
- ۹۹- همان، صص ۳۲۸-۳۱۶.
- ۱۰۰- همان، صص ۳۷۵-۳۲۹.
- ۱۰۱- برای آگاهی بیشتر از احوال و آثار ابن ایاس ر.ک: محمد آصف فکرت، ابن ایاس، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، صص ۵۴ و ۵۵.
- ۱۰۲- برای آگاهی بیشتر. ر.ک: ابن ایاس، محمد بن احمد، بدانع الزهور في وقائع الدهور، تحقيق محمد مصطفىالجزء الاول، القسم الاول، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۴۰۲ هـ.ق / ۱۹۸۲ م، مقدمه، ص ۸.
- ۱۰۳- همان، ص ۳.
- ۱۰۴- همان جا، ابن زولاقي ص ۴، ابن عساکر - در تاریخ دمشق - ص ۵، ابن عبد الحكم صص ۶ تا ۸، مسعودی ص ۹، سیوطی ص ۹، مقریزی ص ۱۱، حوقل ص ۱۲، قضاuchi ص ۱۳، ...
- ۱۰۵- همان، صص ۶۳-۳۱.
- ۱۴۱۳- في ملوك مصر والقاهرة، الجزء الاول، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۹۲۲ هـ.ق، مقدمه، ص ۱۵.
- ۱۵- برای آگاهی بیشتر از آثار و احوال ابن تغري بردي ر.ک: فكرت محمد آصف، ابن تغري بردي دائرة المعارف اسلامی، ج ۳، صص ۵۳-۱۵۲.
- ۱۶- همان، ص ۷.
- ۱۷- همان، ص ۳۵.
- ۱۸- همان، ص ۴۴.
- ۱۹- همان، صص ۵۸-۴۹.
- ۲۰- همان، ص ۶۵.
- ۲۱- همان، ص ۶۲-۶۶.
- ۲۲- همان، ص ۶۵.
- ۲۳- همان، ص ۶۶.
- ۲۴- همان، ص ۷۳ تا پایان کتاب.
- ۲۵- ضیایی، علی اکبر، ابن ظهیره، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، صص ۱۶۵-۱۶۸.
- ۲۶- همان، ص ۱۶۶.
- ۲۷- ابن ظهیره، *الفضائل الباهرة في محسن مصر والقاهرة*، تحقيق مصطفى السقا، كامل المهندس مطبوعات دارالكتاب، ۱۹۶۹ م، صص ۱-۲۳.
- ۲۸- از اشعار مذکور در این خاتمه می توان به شعر قاضی شهاب الدین بن فضل الله العمri (شاعر و کاتب متوفی سال ۷۴۹ هـ.ق). به شرح زیر اشاره کرد: مامثل مصر في زمان ربیعه الصفاء ما اعتدال نسیم
- ۲۹- اقسامت ما تحوى البالد نظيرهالما نظرت الى جمال و سیم
- ۳۰- ابو عبدالله محمد بن سلامة بن حضر قصاعی (متوفی ۴۵۴ هـ.ق) فقيه شافعی، متولی قضاوت در مصر و مؤلف کتاب های الشهاب، تواریخ خلقا و خطط مصر؛ ابن خلکان، و فیات الاعیان، ج ۳ بی جا، مکتبة النهضة المصرية، ۱۹۴۸، ص ۳۴۹.
- ۳۱- ابو عبدالله بن لميحة الحضرمي الغافقي المصري (۷۶۱-۱۷۴ هـ.ق) از محدثان معروف مصر، و فیات الاعیان، ج ۲، ص ۲۴۲.
- ۳۲- الفضائل الباهرة في محسن مصر والقاهرة، ص ۶.
- ۳۳- همان، ص ۱۳.
- ۳۴- یوسف بن قزاغلى او قزاغلى (۵۸۱-۵۸۵ هـ.ق) معروف به سبط ابن جوزی. سورخ و مؤلف کتاب مرآة الزمان في تاريخ الاعیان، همان، پاورقی، ص ۱۴.
- ۳۵- ابو محمد الحسن بن ابراهيم بن الحسين... بن سلمان بن زولاقي (۱۱۸-۱۱۸ هـ.ق)، مورخ مصری و مؤلف کتاب های خطط مصر و اخبار قضاوه مصر، و فیات الاعیان، ج ۱، ص ۳۷۰.
- ۳۶- همان، ص ۶۴-۶۲.
- ۳۷- همان، ص ۵۵-۵۴.